

Mirosława Wronkowska-Dimitrowa

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

e-mail: miwrodi@wp.pl

<https://orcid.org/0000-0002-7355-0594>

Uwagi o pisowni i leksyce w XVII-wiecznym odpisie najstarszej bułgarskiej postaci synaksarionów w Triodzie kwietnym ze zbiorów specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie

ABSTRACT: Wronkowska-Dimitrowa Mirosława, *Notes on spelling and lexis in the 17th century copy of the oldest Bulgarian synaxarion in the Triod' Cvetnaja from the special collection of the National Library in Warsaw*

The article describes the spelling and linguistic characteristics of the synaxarions in the 17th century manuscript as well as their relation to the original of these works from the beginning of the second half of the fourteenth century. This serves to demonstrate the transformations in the way of writing, combined with the Tyrnów editorial, preferred in the Orthodox Slavic literature in Rus during the so-called second wave of Southern Slavic influences. Attention paid to selected elements of the synaxarion's vocabulary allows us to show that the state of the synaxarion's vocabulary is almost in line with the original - it is mainly about preserving the Slavic equivalents of Greekisms, which have persisted in the Slavic literature since time of the translations of Cyril and Methodius, and which are atypical for other religious texts.

KEYWORDS: 17th century synaxarium, orthographic and language edition, Church Slavonic literary tradition

Rękopisy cyrylickie – w liczbie ponad tysiąca – będące świadectwem tradycji kultury duchowej wschodniego chrześcijaństwa w jego słowiańsko-bizantyjskim wymiarze, a które obecnie znajdują się w polskich zbiorach bibliotecznych, a nie-liczne i w rękach prywatnych (Naumow, Kaszlej, 2004, IX), w zasadniczej części związane są z terenami państwa polsko-litewskiego, Rzeczypospolitej Obojga Narodów (XV, XVI-XVIII w.) - tu bowiem powstawały, tu bytowały, tj. funkcjonowały w posłudze prawosławnych i grekokatolickich cerkwi oraz monasterów.

Skromną część polskich zbiorów stanowią takie, które przybyły z innych terenów Słowiańszczyzny. Spośród nich wymienić należy jeden z najstarszych zachowanych rękopisów cyrylickich – *Kodeks supraski*, zabytek związany ze wschodniobułgarskim, XI-wiecznym centrum piśmienniczym.

Historia piśmiennictwa słowiańskiego zaświadcza, że na obszar, który później stał się częścią państwa polsko-litewskiego (Ruś kijowska, halicka, obszar nowogrodzki, pskowski) rękopisy ze słowiańskiego Południa dotarły już w końcu X w. w związku z chrystianizacją Rusi i stały się protografami niezbędnych w słowiańskim obrządku liturgicznym ksiąg takich, jak *Ewangeliarz*, *Tetraewangelia*, *Psalterz*, *Dzieje Apostolskie*, mszał, zbiory modlitw itp. Po raz drugi napływ ksiąg liturgicznych i cerkiewnych ze słowiańskiego Południa (w związku z tzw. drugą falą wpływów południowosłowiańskich) rozpoczął się w XV wieku i wtedy już dotyczył też ośrodków piśmiennictwa, cerkwi i monasterów w granicach państwa polsko-litewskiego. Rękopisy cyrylickie, będące dziś w zasobach polskich bibliotek, są niewątpliwie odpisami, są kopiami albo kopiami kopii tych niegdyś przybyłych, a niedostępnych nam teraz rękopisów bałkańskiego pochodzenia.

Jednym z takich odpisów, dokonanych z protografu południowosłowiańskiego, a wykazującym wyraźną zbieżność z pryncypiami ortograficzno-językowymi, wypracowanymi w ośrodkach piśmienniczych okresu średniobułgarskiego, jest datowana na wiek XVII cerkiewna księga liturgiczna na okres paschalny – *Triod kwietny*, obejmujący materiał liturgiczny od soboty Łazarza, która poprzedza Niedzielę Kwietną (Palmową) aż po pierwszą niedzielę następującą po Pięćdziesiątnicy, tj. Niedzielę Wszystkich Świętych. Przynależy on do poloniców cyrylickich, znajdujących się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Akc. 2542), których zdecydowaną część stanowią zbiory Biblioteki Grecko-Katolickiej Kapituły w Przemysłu, przeniesione do stolicy w 1946 roku (Naumow, Kaszlej, 2004, 420-421).

Triod jako księga liturgiczna znany jest z rękopisów, powstałych już w XII wieku. Dostosowywany do porządku (schematu) nabożeństw, obok swego zasadniczego komponentu, którym są utwory hymniczne (kanony, tropariony, stichery), zawierał też paremie – lekcje ze Starego Testamentu, włączone do materiału liturgicznego na świąteczne jutrznie i wieczernie. Około połowy wieku XIV w materiał liturgiczny przeznaczony na świąteczne jutrznie włączone zostały synaksariony¹ – utwory typu homiletycznego, związane z uroczystością obchodzonego święta: synaksariony świąteczne opowiadające historię święta, wyjaśniające jego sens i powód ustanowienia (czczenia) oraz synaksariony niedzielne, rozwijające treść perykopy ewangelijnej danego dnia, dopełniające obraz przytoczeniem szerszego, nie tylko biblijnego, kontekstu. Synaksariony zaistniały w słowiańskim przekładzie wkrótce po pojawieniu się ich na gruncie piśmiennictwa bizantyjskiego – tam na przełomie XIII i XIV w., w środowisku słowiańskim zaś – jak to odkrył i zbadał uczony bułgarski Georgi Popow – nie później niż w 1360 roku, bo taką datację mają znajdujące się w monasterze św. Katarzyny na Synaju rękopisy dwóch

¹ Autorem synaksarionów umieszczonych w triodzie, w jego części postnej i kwietnej, był pisarz bizantyński Nikefor Kallistos Ksantopulos, zmarły ok. 1335 r.

słowiańskich triodów – postnego (*Sin 23*) i kwietnego (*Sin 24*). Zawierają one synaksariony, których przekładu dokonał bułgarski mnich Zakchej Filozof w klasztorze na Świętej Górze Athos. Tam też, podczas przepisywania nowo przełożonego przez starca Josifa triodu kwietnego, mnich Gawryił włączył tłumaczone przez Zakcheja synaksariony, dopełniając w ten sposób księgę triodową nowymi utworami (Попов, 1978, 402-410).

Synaksariony umieszczone zostały wśród kanonu jutrzni, po szóstej jego pieśni, za którą jednak bezpośrednio następują wpierw dwie krótkie pieśni liturgiczne – kondak (kontakion), który zawiera myśl przewodnią święta oraz ikos (ojkos), który temat bardziej rozwija. Zapewne zawartość treściowa synaksarionów sprawiła, że wpisano je w takim właśnie miejscu materiału liturgicznego. Trudno jednak przesądzać, czy stanowiły one obligatoryjny element nabożeństwa².

Spośród rękopiśmiennej spuścizny piśmienniczej dawnej Rzeczypospolitej, znajdującej się w zbiorach specjalnych Biblioteki Narodowej w Warszawie, badaniami objęte zostały synaksariony w księgach *Triodów kwietnych* – takich ksiąg jest jedenaście. Zdecydowanie wyróżnia się jedna z nich, o sygnaturze Akc. 2542 (Naumow, Kaszlej, 2004, 420-421), której i szata ortograficzno-językowa, i materiał leksykalny, i kompozycja (układ materiału) odbiega od stanu w pozostałych. Zwraca w niej uwagę miejsce synaksarionów – nie występują one w obrębie materiału liturgicznego nabożeństw, a są zebrane na końcu księgi (od k. 354 do końca, k. 379). Zwraca uwagę warstwa ortograficzna – większa niż w innych konsekwencja zapisu, w tym – duża regularność w zapisie jusów i jerów. Może nieco dziwić taki stan, szczególnie gdy weźmie się pod uwagę fakt, że ta rękopiśmienna księga, datowana na wiek XVII, jest bardziej zachowawcza w sferze ortograficzno-językowej niż pozostałe księgi, nawet o ponad wiek wcześniejsze. Już w nich odzwierciedlają się w zapisie ruskie przyzwyczajenia graficzne, jakie dokonywały się w cerkiewnosłowiańskim języku liturgicznym w związku z tzw. wymową liturgiczną, pociągającą za sobą wokalizację jerów słabych oraz w związku z faktycznym rozwojem fonetycznym języka i nawykami artykulacyjnymi, wywołującymi takie zjawiska, jak na przykład wokalizacja jerów mocnych czy denazalizacja i zmiana barwy nosówek. Zwraca też uwagę i warstwa leksykalna – występują istotne odmienności w stosunku do leksyki synaksarionów w pozostałych księgach. To one właśnie dały podstawę do uznania, że pierwowzorem dla synaksarionów w XVII-wiecznym odpisie była kopia pierwotnego athoskiego przekładu, dokonanego przez bułgarskiego mnicha Zakcheja Filozofa. Nie ustalimy, którym z kolei odpisem była owa replika athoskiego przekładu. Odnotować jednak warto, że ta pierwotna postać tekstu synaksarionów na kwietny cykl paschalny ze szczególnym, nietypowym dla innych tekstów religijnych słownictwem, funkcjonowała w dawnych granicach Rzeczypospolitej i że jeszcze w wieku XVII (a pewnie i później) ta archaiczna

² Pytanie takie może się pojawić w związku z informacją, która podana jest w haśle słownikowym *сѣназаріи / сѣназарь* (*synaksar*). Mówi się tam, że synaksariony stanowiły lekturę czytaną w klasztorach podczas wspólnych posiłków (Znosko, 1996, 434).

w swej warstwie leksykalnej wersja znana była prawosławnej i grekokatolickiej społeczności państwa polskiego.

W miejscu tym godzi się powiedzieć, że dzięki wynikom badań bułgarskiej uczzonej Lory Tasewej, zwieńczonych wydaniem najstarszego słowiańskiego przekładu synaksarionów z tekstologicznym komentarzem w znamienitej serii *Monumenta Linguae Slavicae Dialecti Veteris* (Тасева, 2010) wiadomo, że przekład Zakcheja Filozofa nie był przekładem jedynym i że w drugim i trzecim ćwierćwieczu XIV w. powstały jeszcze dwa odrębne przekłady na południu Słowiańszczyzny – serbski i bułgarski/macedoński (z zachodniej części Bułgarii) oraz że dokonana została ortograficzno-językowa redakcja tekstu Zakcheja w duchu pryncypiów tyrnowskiej szkoły piśmienniczej. Według ustaleń Tasewej, w tej właśnie redakcji rozprzestrzeniły się synaksariony na ziemiach ruskich³, tę redakcję tyrnowską, ale już w odpisie ruskim, poświadczają synaksariony w triodowych księgach ze zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie; zawiera ją też pierwszy drukowany ok. 1491 roku triod kwietny z krakowskiej oficyny Sz wajpolda Fiola. Natomiast synaksariony w badanym XVII-wiecznym rękopisie wyraźnych śladów ruskiego odpisu tyrnowskiej redakcji nie wykazują. Wskazać tu można kilka osobliwości pisowni ruskiej, które – choć sporadycznie pojawiają się – nie należą jednak do regularnych cech pisowni omawianych synaksarionów. Tak więc:

- nie odnotowuje się ograniczenia użycia litery jať (ѣ) i zastąpienia jej w zapisie przez znak ѣ, co byłoby odbiciem w zapisie ruskiej artykulacji dawnej szerokiej głoski [ě] zrównanej z [e]. Wskazać natomiast trzeba, że z dużą konsekwencją zapisywana jest ze znakiem jať przedrostkowa cząstka *prě-*, jak np. w wyrazach: **ПРЕМЪДРЪШИГО**, **ПРЕНОСИТЬ** 361, **ПРЕПРОДАВАЖТЬ** 363; z takim znakiem zapisywane są wyrazy mające *ě* w części rdzennej, takie np.: **ВЪНЕЦЬ** 368, **ДРЪВО** 354v, **ЖРЪБЕЦЬ** 354v, **ЛЪТО** 378, **ПЪТЕАЛЬ** 357, **СРЪДА** 365, **СЪ ТЪЛЕСЕ** 355.

- nie odnotowuje się wyraźnego ograniczenia użycia litery ж, tj. jusa dużego i wprowadzania na jego miejsce liter оу, у, symbolizujących głoskę [u], co oddawałoby w zapisie rzeczywistą artykulację dawnej tylnej samogłoski nosowej na gruncie ruskim, typu **роука** zamiast **ржака**. W wyrazach badanych synaksarionów znak jusa dużego występuje w etymologicznym miejscu nosówki, np.: **гжаж** 369v (Ac.sg), **вж жпели** 372, **мжжіе** 377, **ѡ неджга** 362, **ѡржжми** 376v, **пж(ть)** 377, **ржками** 354, **вж сжботж** 362, **сж(дь)** 354, **сжсжд(ь)** 366v, **сжжделникж** 367, **трж** 357, (Ins.sg): **евреискож бесѣдож** 356v, **бжтвнѡж силѡж** 360.

³ Ustalenie się tyrnowskiej redakcji na ziemiach ruskich (w dawnych granicach Rzeczypospolitej) ma związek z sytuacją kulturowo-religijną i wydaje się oczywiste przy uwzględnieniu faktu, że rozprzestrzenianie się synaksarionów następowało na przełomie wieków XIV i XV, gdy związek prawosławia na ziemiach ruskich z duchowością i kulturą piśmienniczą słowiańskiego południa był szczególnie silny. Podtrzymywał go autorytet przybyłych z południa osobistości Cerkwi – metropolity kijowskiego (i Wszechrusi) Cypriana, a potem Grigorija Cambłaka, kontynuatora działalności Patriarchy Eutymysza i twórcy, piszącego w duchu pryncypiów tyrnowskiej szkoły piśmienniczej.

- nie odnotowuje się zapisu odbijającego ruską realizację głosową dawnych sonantów, tj. zapisu ze znakiem samogłoski [o] lub [e], stojącym przed sonorą, typu **ДОЛЖНО** czy **ВЕРХЪ**. W miejscu dawnych sonantów występuje w pisowni wyrazów dwuznak, na który składa się litera sonornej (*l* lub *r*), a po niej jer tylny (*ь*),

- nie odnotowuje się w zapisie realizacji właściwej dla południowo-zachodniej Rusi⁴ wymowy liturgicznej, wypełniającej głoskami [o] oraz [e] miejsca zredukowanego jeru (często w przyimkach, w przedrostkach), np. **ВО ЛЕТЕХЪ** lub – ze względów wymawianiowych – wstawiającej samogłoskę w trudną artykulacyjnie zbitkę spółgłoskową, np. **ТАИНЕСТВО**. Przyimki i przedrostki regularnie kończą się znakiem jerowym, np. **ВЪ ВЪКЫ** 366, **ВЪ ВРЪТЬ** 357v, **ВЪ ДВОРЬ** 368, **КЪ ДРЕВНЕМОУ** 356v, **КЪ ПИЛАТОУ** 368v, **КЪ НЕИ** 363v, **ПО (...)** **ВЪЗНЕНИ** 361, **СЪВРЪШИЛЪ ЕСИ** 354v, **СЪТРЕПНЪ** 365v.

Z widoczną natomiast regularnością wypełnia się w pisowni badanych synaksarionów wiele zasad ortograficzno-językowej normy tyrnowskiej. Przypuszczać można, że wzorzec dla tych przepisywanych w XVII w. utworów pochodził z okresu, w którym dążność do konsekwentnego przestrzegania zasad pisownianych należała do obligatoryjnych zadań pisarza czy kopisty, gdyż graficzno-ortograficzny obraz tekstu stawał się znakiem prawowierności utworu sakralnego. Sytuacja taka zmieniła zewnętrzny kształt piśmiennictwa religijnego na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej. Ważną cezurę stanowił przełom wieków XIV i XV, gdyż wtedy normy kształtującego się w ciągu trzech stuleci (XII – koniec XIV w.) języka cerkiewnosłowiańskiego redakcji ruskiej zostały zastępowane przez normy redakcji tyrnowskiej, odbijającej średniobułgarskie cechy ortograficzno-językowe (Rieger, 1998, 143-145). Działo się tak na skutek rozprzestrzeniających się w piśmiennictwie cerkiewnym rezultatów tzw. drugiej fali wpływów południowosłowiańskich. Pod koniec wieku XIV i w początkach wieku XV przestrzeganie nowo przejętych norm odbywało się z wyjątkową konsekwencją i to do takiego stopnia, że przepisywane i redagowane na Rusi księgi mogły uchodzić za średniobułgarskie (Турилов, 1998, 323). Zaznaczyć jednak należy, że druga fala wpływów południowosłowiańskich na Rusi uwydatniła się w języku piśmiennictwa cerkiewnego głównie w sposobie jego zapisu, obejmując przede wszystkim szatę zewnętrzną tekstów, które – choć graficznie upodobnione do średniobułgarskich – wymawianiowo wciąż pozostawały ruskimi. Po początkowych latach wpływów, charakteryzujących się skrupulatnością w przestrzeganiu nowych norm, około połowy wieku XV regularność w stosowaniu tyrnowskich zasad osłabiała się, co dawało sposobność uwydatnianiu się cech rzeczywistej mowy pisarza czy kopisty oraz przenikaniu do ksiąg właściwości innych redakcji cerkiewszczyzny. Wskutek tego język cerkiewnoruskiego piśmiennictwa stał się specyficzną odmianką, łączącą w sobie cechy języka cyrylometodejskiego i późniejszych odmian bułgarskiej, serbskiej, mołdawskiej i kijowskiej, a z czasem potem także moskiewskiej (Naumow, 2002, 38). Stąd więc w piętnastowiecznym piśmiennictwie religijnym z ziem ruskich Rzeczypospolitej sporo było wariantowości przejawiającej się głównie w warstwie graficznej, jednak

⁴ Na temat wschodniosłowiańskiej wymowy liturgicznej sporo uwag i licznych przykładów dostarcza opracowanie S. Temczina (Темчин, 1997, 166-168).

w zapisach można uchwycić przejawiające się tendencje (Naumow, 1996, 47-48). Spośród cech graficzno-ortograficznych i językowych łączonych z drugą falą wpływów południowosłowiańskich wymienia się kilka najbardziej wyrazistych, takich jak:

- zapisywanie głosek sonornych między spółgłoskami z jerem tylnym, jak np.: **ПРѢВЪИ, КРѢВЬ, ВЛѢКЪ, ПЛѢТЬ**,
- oddawanie dwóch sąsiadujących samogłosek kontynuujących prasłowiańskie samogłoski nosowe poprzez zestawienie liter obu jusów w stałej kolejności: jus duży, a po nim jus mały: -жж (zachodziło to w końcówkach niektórych przypadków w złożonej postaci przymiotnika i imiesłowu),
- stawianie po spółgłoskowym końcu wyrazu jeru przedniego,
- stosowanie znaku ж (jusa dużego) jako obocznej względem оу, у, ѱ) litery dla głoski [u],
- zachowanie litery jať: ѣ;
- użycie jeru przedniego jako elementu znaku: ѣ dla głoski [y],
- zaniechanie jotacji interwokalicznej przy zapisywaniu sąsiadujących samogłosek, jak np.: **ДОВРЛА**,
- spośród cech językowych – przeniesione z południa grupy št, žd w miejscu psł. tj, dj, oraz tzw. średniobułgarskie pomieszenie nosówek.

Wskazane tu cechy w dużej mierze właściwe są pisowni badanych synaksarionów w XVII-wiecznej księdze rękopiśmiennej (takim utworom w pozostałych księgach triodowych z warszawskich zbiorów trudniej je przypisać). Niektóre z tych cech miały charakter czysto graficzny i nie powodowały rozdziwien między pisownią a wymową, jak na przykład kształt znaku dla głoski [y] czy znak jeru przedniego w wygłosie słowa kończącego się spółgłoską. Były jednak i takie, których postać graficzna zupełnie nie odpowiadała rzeczywistej realizacji konwencjonalnie oznaczanych połączeń głoskowych. Przykładem są dwie pierwsze z wymienionych wyżej cech graficzno-ortograficznych i językowych. Szczególną uwagę – poprzez swą wyjątkową konsekwencję – zwraca w synaksarionach sposób zapisywania stojących między spółgłoskami głosek sonornych z jerem tylnym w postpozycji: **рѣ, лѣ**. Ta konwencjonalna zasada, rozprzestrzeniająca się na ziemiach ruskich w wyniku drugiej fali wpływów południowosłowiańskich, zapoczątkowana została tyrnowską reformą Patriarchy Eutymiusza i obejmowała pisownię pierwotnych grup **рѣ, рѣ, лѣ, лѣ**, niezależnie od ich pochodzenia (Василев, 1980, 416). Tak więc zapis **рѣ, лѣ** pojawiał się w miejscu dawnych sonantów twardych i miękkich, oznaczanych od okresu cyrylometodejskiego dwuznakami oraz w miejscu spółgłoski sonornej *r, l*, po której stała tylna lub przednia głoska jerowa. Te połączenia na wschodniosłowiańskim obszarze realizowane były z głoską [o] lub [e] po sonornej, natomiast dawne sonanty – z [o] lub [e] przed sonorą (Rieger, 1998, 27). XVII-wieczna pisownia synaksarionów, stojąc w sprzeczności z faktyczną realizacją głosową, wiernie wypełniała zasadę tyrnowskiego wzorca, umieszczając dwuznaki **рѣ, лѣ** w miejscu dawnych sonantów, np. **ВРѢВІЕ** ³⁵⁴, **ВѢ ВРѢТѢ** ^{357v}, **НА ВРѢХОУ** ^{365v}, **ГРѢЛИЦЕ** ^{374v}, **ДЛѢЖНО**

368v, **ЖРѢТВА** 361v, **ИСПЛЪНЕНО** 365, **МЛЪУАШЕ** 368v, **Ѡ ПЛЪКА** 377v, **ПОУРЪПАЛО** 373, **ПРЪВОЕ** 358v, **ПРЪСТЬ** 359, **СКРЪБНО** 363v, **СЪТРЪПНѢ** 365v, **ТВРЪДО** 358, **ТЛЪКОУЕТСА** 356v, **ТРЪПЪНІЕ** 361v, **ТРЪСТЬ** 367v, **УРЪВЛЕНО** 368 oraz w miejscu spółgłoski sonornej z następującą głoską jerową, także w pozycji nagłosowej, np.: **КИПРЪСКИМ** 376v, **КРЪВЬ** 355, **КРЪЩЕНІЕ** 370, **ЛЪБНО** 355, **НА ЛЪБНѢ МЪСТѢ** 369, **ЛЪСТЕЦЬ** 356, **ѠПЛАВАНІЕ** 367v, **ПЛЪТИ** 356, **СЪ ПЛЪТІЖ** // **СЪ ПЛЪТІА** 377, **ТРЪСТЬ** 367v.

Jeśli idzie o drugą z przywołanych wyżej cech ortografii z okresu drugiej fali wpływów południowosłowiańskich na Rusi – wprowadzenie umownego sposobu zapisu: **-жа** w miejscu grupy dwóch pierwotnych nosówek (głównie w zakończeniach złożonej odmiany przymiotnika czy imiesłowu) – to powiedzieć trzeba, że w pisowni badanych synaksarionów występują tak zgodności z tyrnowską normą, jak i znaczne od niej odstępstwa. Warto tu odnotować, że i w samych rękopisach tyrnowskich nie było regularności, a zapis **-жа** w najbardziej konsekwentny sposób realizował się przede wszystkim w końcówce Ac. sg. deklinacji żeńskiej (Василев, 1980, 413). Taki stan zauważa się też w pisowni synaksarionów. Są wprowadzicie biernikowe formy przymiotników zapisane według prawidła tyrnowskiej reformy, jak: **ВЪ НѢ ЦВѢНОСНЪА** 354, **ВЪ СТЪА (...)** **СЖЕОТЪ** 355, **ВЪ СТЪА (...)** **НѢАА ПАСХЫ** 356v, **СЪДЕ Ѡ ДЕСНЪА ОЦА** 377, **НЕСКАДНЪА ПОКАЗУЕТЬ** 373, ale są też przymiotniki, które – współwystępując z nimi w identycznej funkcji – posiadają zakończenia odmienne i zróżnicowane: **ВЪ СТЪА И ВЕЛИКАЪ СЖЕОТЪ** 355, **ВЪ НѢ ВТОРАЪ ПО ПАСЦѢ** 359v. Wariantywność pokazuje się również w powtórnie zapisanych tytułach dni świątecznych: **ВЪ СТЪА И ВЕЛИКАА НѢАА ПАСХЫ** 356v oraz **ВЪ СТЪА ВЕЛИКАА НЕДЕЛА ПАСХЫ** 356v, także: **ВЪ СТЪА И ВЕЛИКАЪ СРЕДАЪ** 356 oraz **ВЪ СТАА И ВЕЛИКАЪ СРЕДАЪ** 356. Przypuszczać można, że niejednorodne postaci graficzne końcówek tych samych form fleksyjnych mogą być konsekwencją rozbieżności między przyjętym modelem tyrnowskim, tradycją wcześniejszej pisowni ruskiej i realną wymową kopisty.

Uwzględniając zarysowaną powyżej historię pojawienia się i funkcjonowania tyrnowskiej normy ortograficzno-językowej na ziemiach ruskich założyć można, że rękopis stanowiący wzorec dla badanych synaksarionów musiał zaistnieć, czyli stać się kopią athoskiego oryginału, w początkowych latach drugiej fali wpływów południowosłowiańskich na Rusi, bo wówczas pisane czy kopiowane teksty charakteryzowała dążność do przestrzegania nowych norm.

O ile w zakresie pisowni badanych XVII-wiecznych synaksarionów odnotować można wyraźny i raczej konsekwentny związek z XIV-wiecznym zapisem normowanym wzorcem tyrnowskim, o tyle w zakresie słownictwa cofnąć się trzeba ku tendencjom wieków wcześniejszych, związanym z działalnością centrum preslawskiego, dążącego do sławizacji leksyki oraz do kontynuacji tych działań w skryptoriach athoskich, gdzie nabrały wręcz purystycznego charakteru. Przejawiło się to w znacznym ograniczaniu zapożyczeń i preferowaniu leksyki rodzimej, a nie greczyzmów, które od początków słowiańskiego piśmiennictwa funkcjonowały w kręgu cerkiewno-religijnej terminologii. Działania takie znalazły wyraz w warstwie leksykalnej przekładu synaksarionów, dokonanego przez mnicha Zakcheja w athoskim skryptorium w początkach drugiej połowy XIV wieku, a ich rezultaty przetrwały w odpisach tegoż przekładu aż po wiek XVII, co zaświadcza słownictwo

synaksarionów w rękopisie Akc. 2542. Zaznaczyć w tym miejscu warto, że w późniejszej redakcji tekstu Zakcheja, dokonanej w duchu pryncypiów tyrnowskiej szkoły piśmienniczej, w synaksarionach zaistniały te utwierdzone tradycją piśmienniczą greczyzmy. Grecyzacji uległo też nazwanie owych utworów i pojawiła się nazwa *sinaksarъ*, pochodna od greckiego *sinaksarion*. W Zakchejowym przekładzie zaś tytułowane były one słowem *събраніе* (**СЪБРАНИЕ**); taka też pierwotna słowiańska nazwa tych utworów zachowała się w badanym odpisie z XVII wieku. Zachowały się też w nim słowiańskie odpowiedniki wielu greckich zapożyczeń, które tradycja piśmiennicza utrzymywała od czasu staro-cerkiewno-słowiańskich przekładów tekstów biblijnych, jak na przykład: *angelъ*, *archijerejъ*, *diakonъ*, *eleonъ*, *evangelistъ*, *evangelje*, *ikonomъ*, *jerejъ*, *katapetazma*, *paraklitъ*, *patriarchъ*.

Stosunek tej odnotowanej z synaksarionów rodzimej, słowiańskiej leksyki do tradycji cyrylomethodzkiej i do preferencji starobułgarskich szkół piśmienniczych oraz miejsce tej leksyki w historii bułgarskiego słownictwa zostało przedstawione we wcześniejszych pracach (Wronkowska-Dimitrowa, 2017, Wronkowska-Dimitrowa, 2018). Tutaj – dla ich przypomnienia – zostaną tylko wymienione: *blagovęstje* ‘ewangelia’ – nie: *evangelje*; *blagovęstnikъ* ‘ewangelista’ – nie: *evangelistъ*; *лъбноје* (*město*) ‘miejsce Czaszki’ (‘Kalwaria’, ‘Golgota’) – nie: *kranijevo* (*mesto*); *maslinъna* // *maslična* (*gora*) (‘Góra Oliwna’ – nie: *eleonъ* (*gora*); *otъcenačęlnikъ* ‘patriarcha’ – nie: *patriarchъ*; *prъvosvēštennikъ* ‘archijerej, biskup’ – nie: *archijerejъ*; *sęnicъ potъčenije* ‘żydowskie Święto Namiotów (Szałasów)’ – nie: *skinopigija*. *sluga* ‘diakon, sługa cerkiewny’ – nie: *diakonъ*; *stroitelъ* ‘ekonom, zarządzający’ – nie: *ikonomъ*; *svęštennikъ* ‘kapłan’ – nie: *jerejъ*; *utęšitelъ* ‘jako nazwanie Ducha Świętego’ – nie: *paraklitъ*; *vęstnikъ* ‘anioł’ – nie: *angelъ*; *zavęsa* ‘zasłona Przybytku, zasłona cerkiewna’ – nie: *katapetazma*; *žrъtvnikъ* ‘oltarz’ – nie: *oltarъ*. Oprócz takiej rodzimej leksyki w zakresie terminologii sakralnej, w tekstach badanych synaksarionów znalazło się też sporo wyrazów, których zaistnienie poświadczają dawne zabytki wschodniobułgarskie, a które łączone są z presławską redakcją tekstów religijnych, świadomie dopuszczającą osobliwości leksykalne własnego środowiska (Славова, 1989, 124-127). Tendencje presławskiego centrum piśmiennictwa w zakresie leksyki podtrzymywane były w skryptoriach athoskich, dlatego nie dziwi ich odzwierciedlenie w Zakchejowych synaksarionach. W badanym odpisie i takie słownictwo pierwowzoru się utrzymało; wskazać można na przykład wyrazy: *blądnica* (‘jawnogrzesznica’ – nie: *gręšъnica*; *jelъma* ‘ponieważ, dlatego że’ – nie: *poneže*; *pętelъ* ‘kogut’ – nie: *kurъ*, *kokotъ*; *pętomъ pęsnъ* ‘pianie koguta (po północy)’ – nie: *kuroglašenije*; *plіstъ* ‘szum, krzyk’ – nie: *mlъva*; *posluchъ* ‘świadek’ – nie: *svędętelъ*; *poslušъstvo*, *poslušъstvovati* ‘świadectwo, świadczyć’ – nie: *svędętelъstvo*, *svędętelъstvovati*; *snъmica* ‘synagoga, miejsce zgromadzeń, zgromadzenie modlitewne’ – nie: *snъmište*.

Z rezultatów późniejszych przemian w obrębie słownictwa, które dokonały się w okresie średniobułgarskim, a które utrwaliły teksty z kręgu tyrnowskiego, wymienić tu można tylko kilka wyrazów, występujących w badanym odpisie synaksarionów: *sedmorica* ‘tydzień’ – nie: *neděl’a*; *vъočati* ‘przywrócić wzrok’ – nie: *prosvętitі oči*; *ognica* ‘gorączka, febra, maligna’.

Przedstawiony i opatrzony komentarzem materiał pokazuje, czym wyróżniają się umieszczone w XVII-wiecznej księdze triodowej synaksariony, stanowiące odpis athoskiego oryginału, sporządzonego około połowy XIV wieku przez mnicha Zakcheja. Uwagę zwraca ich szata zewnętrzna, czyli graficzno-ortograficzny kształt tekstów, w którym wyraźnie odbiły się zasady tyrnowskiej pisowni, starannie przestrzeganej w piśmiennictwie ruskim od końca wieku XIV i przez cały wiek XV. Po tym okresie staranność owa już słabła, ustępując miejsca cerkiewnoruskim zwyczajom zapisu, w którym coraz wyraźniej dochodziły do głosu elementy aktualnej wymowy i który wpłynął na charakter kształtującego się cerkiewnosłowiańskiego języka liturgicznego. Graficzno-ortograficzne cechy badanych synaksarionów sprawiają wrażenie jakby nieadekwatnych wobec tendencji pisarskich w czasie sporządzania odpisu. Musiał kopista mieć przed sobą rękopis z dość odległego okresu i musiał być skrybą bardzo skrupulatnym, pieczołowicie dbającym o przeniesienie form słownych z wzorca na karty tworzonej księgi; były bowiem wśród form niewątpliwie i takie, które zupełnie nie oddawały ani jego żywej mowy, ani wymowy liturgicznej. Druga osobliwość tych synaksarionów wiąże się z ich warstwą leksykalną, w której utrzymują się osobliwości przekładu athoskiego, odbijającego tendencje starobułgarskiej piśmienniczej szkoły przesławskiej w zakresie stosunku do obcych pożyczek językowych, a wyrażonego wprowadzaniem słowiańskich odpowiedników dla greczyzmów w obrębie terminologii sakralnej. Unikanie greckich zapożyczeń, które od początku piśmiennictwa słowiańskiego funkcjonowały w tekstach biblijnych, nie na długo przetrwało w pisanych czy kopiowanych tekstach religijnych. XIV-wieczna reforma tyrnowska opowiedziała się za powrotnym stosowaniem wcześniej zaistniałych greczyzmów, a nawet za greyczacją języka, co miało nie tylko zapobiec błędom i wypaczeniom tekstów, ale też zbliżyć je do greckich oryginałów. Synaksariony w XVII-wiecznym triodzie kwietnym są odpisem z protografu, który nie został poddany przemianom leksykalnym w duchu reformy tyrnowskiej. Zaświadczają, że kiedyś, gdzieś na ruskie ziemie Rzeczypospolitej dotarł rękopis z athoską wersją synaksarionów. Przechowują więc stan wywołany kierunkiem przesławskiej tendencji leksykalnej, stan nietypowy dla synaksarionów, które rozprzestrzeniały się na obszarze wschodniosłowiańskim.

Na koniec warto też zwrócić uwagę na miejsce owych synaksarionów w księdze triodowej. Nie są (jak w innych triodach) włączone w materiał liturgiczny, przeznaczony na jutrznię danego świętecznego dnia, a umieszczone są na końcu księgi. Można przypuszczać, że przyświecał temu cel praktyczny – zgromadzenie ich razem w określonej części księgi ułatwiało do nich dostęp, bez konieczności przerzucania wielu kart i szukania utworu w obrębie bogatego materiału hymnicznego porannego nabożeństwa. Stanowiło to wygodne rozwiązanie na przykład w powinnościach braci zakonnej, jeśli uwzględni się czytanie synaksarionów w klasztorach podczas wspólnych posiłków, dogodne też było przy indywidualnej lekturze duchowieństwa, któremu synaksariony mogły służyć w pogłębianiu i poszerzaniu wiedzy chrześcijańskiej czy w dostarczaniu materiału do kazań.

Literatura

- Василев, В. П. (1980). *Правописната реформа на Евтимий и отражението и в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари*. В: Търновска книжовна школа, 2, Ученици и последователи на Евтимий Търновски. София: Издателство на БАН, с. 405-421.
- Славова, Т. (1989). *Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод*. В: „Кирило-методиевски студии”, кн. 6, София: Издателство на БАН, с. 15-129.
- Тасева, Л. (2000). *Езикът на преводача Закхей: между книжовното наследство и формалистичните тенденции на епохата*. „Slavia”, год. 69, кн. 2, София: Издателство на БАН, с. 189-210.
- Тасева, Л. (2010). *Триодните синаксари в средновековната славянска книжнина. Текстологично изследване. Издание на Закхеевия превод. Словоуказатели*. Freiburg i. Br.: Weiher Verlag.
- Темчин, С. Ю. (1997). *Гимнографическое творчество Григория Цамблака: вильнюсский список службы с житием Иоанну Новому Сучавскому*. W: Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne, t. 2. Red. A. Naumow, S. Temčinas. Kraków: Wydawnictwo ORTHDRUK Sp. z o. o., s. 166-168.
- Турилов, А. А. (1998). *Восточнославянская книжная культура конца XIV-XV в. II „второе южнославянское влияние“*. В: *Древнерусское искусство. Сергей Радонежский и художественная культура Москвы XIV-XV в.* Петербург, с. 321-337.
- Naumow A. (1996). *Wiara i historia. Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich*. Kraków: Wydawnictwo ORTHDRUK Sp. z o. o.
- Naumow, A. (2002). *Domus divisa. Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Naumow A., Kaszlej A. (oprac.) (2004). *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*. Kraków: Wydawnictwo Scriptum.
- Rieger, J.(1998). *Z dziejów języka rosyjskiego*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Wronkowska-Dimitrowa, M. (2017). *Leksyka w atoskim przekładzie synaksarionów wobec tradycji cyrylometodejskiej i starobułgarskich szkół piśmienniczych*. W: *Śladem dziś stąpam Nauczycieli. Studia poświęcone pamięci Profesor Donki Petkanowej*. Red. M. Walczak-Mikołajczakowa, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, s. 23-35.
- Wronkowska-Dimitrowa, M. (2018). *Przemiany w leksyce synaksarionów. Słownictwo w odpisach z wieków XV-XVII wobec słownictwa w najstarszym słowiańskim przekładzie z XIV wieku*. W: *Języki i kultura Słowian. Pamięci Profesora Leszka Moszyńskiego*. Red. A. Gostomska, D. Żyłko. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, s. 78-94.
- Znosko, A. (1996). *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*. Białystok: Prawosławna Diecezja Białostocko-Gdańska.